

9 Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag

Pieter van Wijnen

9.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk heeft laten zien dat in de afgelopen dertig jaar links-rechts oriëntaties een grotere invloed hebben gekregen op het stemgedrag van de kiezer. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan het belang van opvattingen van kiezers over strijdpunten en hun tevredenheid met het regeringsbeleid voor stemgedrag. Eerst wordt een beschrijving gegeven van trends in de opvattingen van kiezers over strijdpunten en hun tevredenheid met regeringsbeleid. Vervolgens wordt onderzocht welke ontwikkelingen zijn opgetreden in het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor het stemgedrag. Daarna wordt een beeld geschetst van ontwikkelingen in het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties voor het stemgedrag. Tenslotte wordt de vraag behandeld in hoeverre het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag, wordt bepaald door het politieke informatieniveau van de kiezer.

9.2 De invloed van strijdpunten op stemgedrag

In kiezersonderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen twee soorten politieke strijdpunten. Er zijn strijdpunten waarbij de politieke meningsverschillen betrekking hebben op de wenselijkheid van bepaalde maatschappelijke doelen. Typische voorbeelden van deze strijdpunten in Nederland zijn de toelaatbare omvang van inkomensverschillen, de legalisering van euthanasie en het gebruik van kerncentrales. Strijdpunten die betrekking hebben op conflicten over doelen staan in het kiezersonderzoek bekend als *positie issues*. Anderzijds zijn er onderwerpen van beleid waarbij het beleidsdoel (vrijwel) onomstreden is. De politieke controverse spitst zich hier toe op de competentie van partijen in het bereiken van het doel of de prioriteit die dient te worden gegeven aan het bereiken van dit doel. Dit type van onderwerpen van beleid wordt ook wel aangeduid met de term *valence issues*. Typische voorbeelden van valence issues zijn de werkgelegenheid, de toestand van het milieu en de criminaliteit. In de samenleving is algehele overeenstemming aanwezig over de wenselijkheid van een hoge werkgelegenheid, een schoon milieu en een lage criminaliteit. Samengevat gaat het bij positie issues om de standpunten van

kiezers en partijen over beleidsdoelen. Bij *valence* issues gaat het om het belang dat kiezers en partijen hechten aan beleidskwesties en de competentie van partijen. Het belang van *valence* issues voor stemgedrag is het onderwerp van hoofdstuk 11. In dit hoofdstuk staan positie issues centraal. Deze issues worden in het vervolg aangeduid met de term strijdpunten.

Vaak wordt verondersteld dat kiezers de links-rechts dimensie gebruiken als kostenbesparend middel bij het vormen van opinies over strijdpunten en het achterhalen van de standpunten van partijen over deze strijdpunten (zie het vorige hoofdstuk). Dit wordt gebaseerd op de veronderstelling dat de meeste kiezers niet al te veel tijd en moeite willen besteden aan het vergaren van informatie over specifieke strijdpunten en de standpunten van partijen inzake deze kwesties. Gegeven de veronderstelde prominente invloed van links-rechts oriëntaties, kan de vraag worden gesteld waarom het zinvol is onderzoek te doen naar de invloed op stemgedrag van afzonderlijke strijdpunten.

In hoofdstuk 8 is al aangegeven dat het niet waarschijnlijk is dat in een samenleving alle politieke strijdpunten te herleiden zijn tot één omvattende ideologische dimensie. Zo valt in de Nederlandse politiek de godsdienstig-ethische conflictdimensie maar ten dele samen met de algemene links-rechts dimensie. Dan biedt de links-rechts dimensie bij godsdienstig-ethische strijdpunten de kiezer relatief weinig houvast bij het vormen van opinies en het waarnemen van partijposities. Daarnaast is het niet uitgesloten dat kiezers ideologische oriëntaties negeren en zich uitvoerig informeren over specifieke strijdpunten die zij zelf belangrijk vinden. Vanaf de jaren zestig is een opkomst waarneembaar van politieke partijen en buitenparlementaire actiegroepen die zich richten op één specifiek strijdpunt zonder zich te baseren op een omvattende ideologische oriëntatie. Voorbeelden van zogenaamde *one issue*-partijen die in de afgelopen dertig jaar in het parlement vertegenwoordigd zijn geweest, zijn de Centrumdemocraten en de ouderenpartijen. Op één specifiek strijdpunt gerichte maatschappelijke bewegingen, zoals de anti-kernwapen beweging, de anti-kernenergie beweging en milieu-actiegroepen hebben vanaf de jaren zeventig grote delen van de bevolking zich gemobiliseerd. Deze ontwikkelingen zijn een aanwijzing dat een groeiend deel van de bevolking in sterke mate geïnteresseerd is in specifieke strijdpunten. Een andere reden voor aandacht voor specifieke strijdpunten is de waargenomen cognitieve mobilisatie van het electoraat. Naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek kan worden verwacht dat zij meer bereid en in staat zijn zich een mening te vormen over afzonderlijke strijdpunten en de standpunten van partijen op deze kwesties waar te nemen. Zo kan de verwachting worden geformuleerd dat als gevolg van een toegenomen politiek informatieniveau van de kiezer, specifieke strijdpunten een steeds grotere en meer onafhankelijke rol zijn gaan spelen in het stemgedrag.

Op welke manier beïnvloeden specifieke strijdpunten het stemgedrag van de kiezer? Davis, Hinich en Ordeshook (1970) hebben het model van kortste-afstand stemgedrag (zie het vorige hoofdstuk) verder ontwikkeld. Zij laten de veronderstelling vallen dat strijdpunten tot één ideologische dimensie zijn terug te voeren. In het model van Davis c.s. zal de kiezer bij ieder afzonderlijk strijdpunt zijn eigen standpunt vergelijken met de posities van partijen. De voorkeur voor een partij wordt dan bepaald door een gewogen som van de afstanden tussen hemzelf en deze partij op

de afzonderlijke strijdpunten. De weging vindt hier plaats op basis van het belang dat de kiezer aan afzonderlijke strijdpunten toekent. Hoe kleiner deze som, des te groter de voorkeur voor een bepaalde partij. Een substantieel effect van strijdpunten op stemgedrag volgens de kortste-afstand is voor het Nederlands electoraat gevonden door Cuilenburg c.s. (1980), Middendorp c.s. (1993), Aarts c.s. (1999) en Van Wijnen (1999).

Bij een verklaring van partijkeuze zullen in dit hoofdstuk de strijdpunten inkomensverschillen, abortus of euthanasie en kernenergie of defensie-uitgaven in een analyse worden betrokken. Deze strijdpunten zijn indicatief voor de belangrijkste conflictdimensies in de Nederlandse politiek vanaf de jaren zeventig. Het strijdpunt van inkomensverschillen geeft het conflict weer over de gewenste mate van ingrijpen van de overheid in een vrije markt economie ter wille van een meer gelijkmatige welvaartsverdeling. De strijdpunten abortus en euthanasie maken het conflict tussen christelijke en seculiere waardeoriëntaties zichtbaar. In het strijdpunt over het gebruik van kernenergie en de hoogte van defensie uitgaven, komt het conflict tussen materialistische en postmaterialistische waardeoriëntaties tot uiting. Het is plausibel te veronderstellen dat de posities van kiezers en partijen op het strijdpunt van inkomensverschillen indicatief zijn voor de standpunten van kiezers en partijen op de meeste verkiezingsspecifieke strijdpunten op sociaal-economisch terrein. Daarnaast is het zeer aannemelijk dat posities op abortus of euthanasie in sterke mate samenhangen met posities op andere strijdpunten die te maken hebben met de godsdienstig-ethische conflictdimensie. Tenslotte is het zeer waarschijnlijk dat standpunten van kiezers en partijen op kernenergie of defensie-uitgaven sterk samenhangen met standpunten op andere strijdpunten die een uiting zijn van het conflict tussen materialistische en postmaterialistische waardeoriëntaties.⁶²

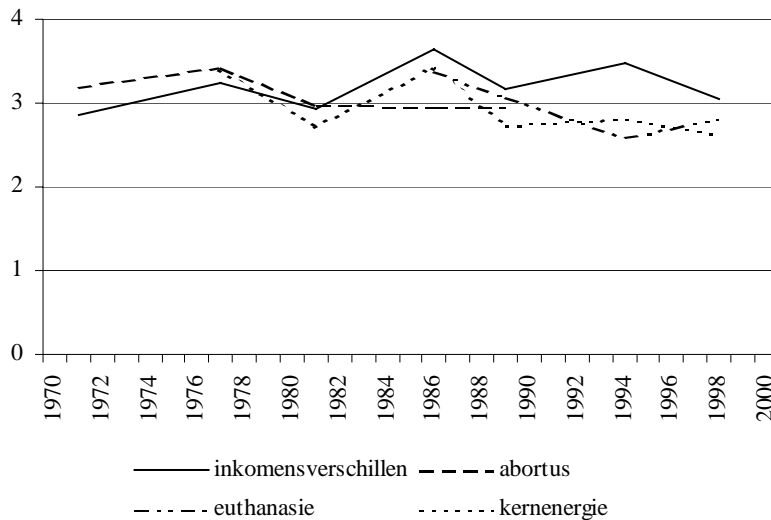
9.3 *De opinie van het electoraat over strijdpunten*

Welke ontwikkelingen hebben zich de afgelopen dertig jaar voorgedaan in de publieke opinie over de eerder besproken strijdpunten? Figuur 9.1 geeft voor ieder verkiezingsjaar en strijdpunt de gemiddelde positie weer van kiezers op een zevenpunts schaal.⁶³ De figuur maakt duidelijk dat in de periode 1971-1998 geen spectaculaire veranderingen zijn opgetreden in de gemiddelde standpunten van kiezers over de vier strijdpunten. Op elk van deze strijdpunten en in ieder verkiezingsjaar neemt de gemiddelde kiezer een gematigd linkse positie in.⁶⁴ Na 1986, het jaar van de Tsjernobyl ramp, lijkt een trend in gang te zijn gezet naar een meer negatieve houding ten aanzien van de inzet van kernenergiecentrales. Verder blijken kiezers in de loop der jaren een meer tolerante houding aan te nemen tegenover het uitvoeren van abortus en euthanasie. De trend in de houding van kiezers ten aanzien van het strijdpunt van inkomensverschillen is niet duidelijk (zie noot 64).

Samengevat verschuift in de periode 1971-1998 de houding van kiezers op godsdienstig-ethische en postmaterialistische strijdpunten enigszins in een progressieve richting. De trend in de opinieverdeling op sociaal-economische strijdpunten is niet eenduidig. De omvang van de veranderingen in de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers op de schalen zijn dermate gering, dat kan worden gesproken van een sta-

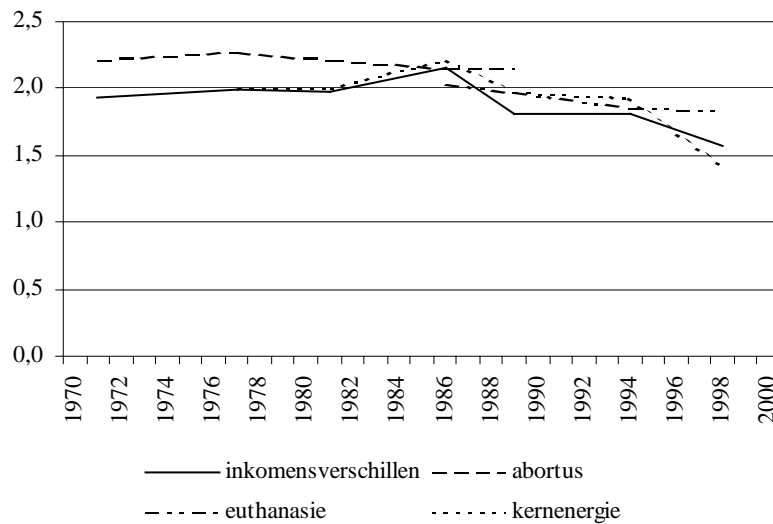
biele opinieverdeling van het electoraat op de meest belangrijke conflictdimensies in de Nederlandse politiek.⁶⁵

Figuur 9.1 Gemiddelde positie van kiezers op strijdpunten 1971-1998

Figuur 9.2 laat zien hoe controversieel strijdpunten zijn geweest onder het electoraat in de afgelopen dertig jaar. Deze figuur geeft een overzicht van ontwikkelingen in de polarisatie van het electoraat op de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie. Voor ieder strijdpunt en verkiezingsjaar is een indicator van polarisatie berekend op basis van de spreiding van de posities van respondenten op een schaal.⁶⁶ In de periode 1977-1986 blijkt de tegenstelling over de toelaatbare omvang van inkomensverschillen onder kiezers te groeien. Na 1986 neemt de publieke controverse op dit strijdpunt sterk af. In 1998 is de onenigheid over de omvang van inkomensverschillen kleiner dan ooit tevoren in de afgelopen dertig jaar. In de onderzochte periode (tot 1989) blijkt de polarisatie van kiezers op het vraagstuk van abortus vrij stabiel te zijn. In 1986 roept een ander ethisch strijdpunt onenigheid op onder het electoraat. Kiezers blijken vrij sterk verdeeld te zijn over het euthanasie strijdpunt. Na 1986 neemt de publieke onenigheid over het euthanasie strijdpunt weer enigszins af. In de periode 1977-1986 is de polarisatie van kiezers op het kernenergie strijdpunt toegenomen. Na 1986 is de onenigheid onder kiezers over dit strijdpunt sterk gedaald.⁶⁷ Samengevat geven de trends in figuur 9.2 als aanwijzing dat in het verkiezingsjaar 1986 de onenigheid onder kiezers op sociaal-economische, godsdienstig-ethische en postmaterialistische strijdpunten het grootst is. Na 1986 is met name bij de sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten sprake van een sterk afnemende polarisatie van het electoraat.

Figuur 9.2 *Polarisatie van het electoraat op strijdpunten*

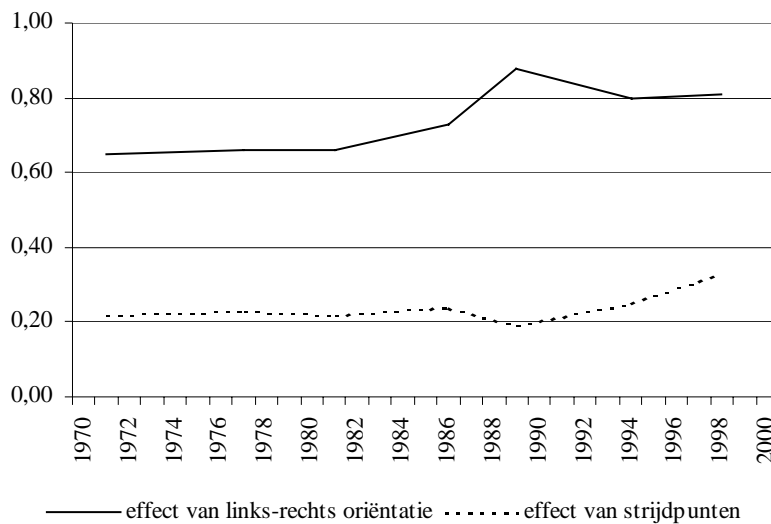
9.4 *Het belang van strijdpunten voor stemgedrag 1971-1998*

In het verklaringsschema van stemgedrag (zie het voorgaande hoofdstuk) wordt verondersteld dat opinies van kiezers over strijdpunten mede worden bepaald door hun ideologische oriëntaties en sociale achtergrondkenmerken. Op basis van dit schema worden de effecten van strijdpunten op stemgedrag geschat in een model waarin tevens de verklaringsfactoren sociale klasse, kerkelijke binding en ideologische links-rechts oriëntaties zijn opgenomen.

Figuur 9.3 geeft de ontwikkelingen in het effect van strijdpunten op stemgedrag in de afgelopen dertig jaar weer. Dit effect wordt hier voor ieder jaar gepresenteerd als het gemiddelde effect van de strijdpunten abortus, euthanasie, inkomensverschillen, defensie-uitgaven en kernenergie op stemgedrag. Zoals eerder aangegeven, zijn de posities van kiezers en partijen op deze strijdpunten een indicator van posities op andere strijdpunten die te maken hebben met een sociaal-economische, godsdienstig-ethische en materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie.⁶⁸ Net als bij links-rechts oriëntaties is het effect van een strijdpunt gedefinieerd als de invloed van de afstand tussen de positie van een kiezer en een partij op de geneigdheid om op deze partij te stemmen. Zie appendix B voor een meer precieze omschrijving van het strijdpunteffect. In de periode 1971-1998 blijkt het effect van strijdpunten op partijkeuze enigszins toe te nemen. Het gemiddeld effect van strijdpunten is gestegen van ongeveer .20 in de jaren zeventig tot om en nabij .30 in de jaren negentig.⁶⁹ Met name het effect van sociaal-economische strijdpunten op stemgedrag is in de loop der jaren toegenomen. Figuur 9.3 laat zien dat de trend in het effect van strijdpunten op stemgedrag in de jaren zeventig en tachtig sterk is toegenomen.

punten het spiegelbeeld vormt van de trend in het effect van de links-rechts dimensie.⁷⁰ Dit geeft aan dat naarmate strijdpunten minder worden gestructureerd door de links-rechts dimensie, deze factoren een meer onafhankelijk en groter effect hebben op stemgedrag.

Figuur 9.3 Effect van strijdpunten en links-rechts positie op stemgedrag 1971-1998

9.5 *Tevredenheid met het regeringsbeleid en stemgedrag*

De overwegingen van de kiezer bij de bepaling van de partijkeuze, kunnen gericht zijn op de toekomst of het verleden. Toekomstgerichte (prospectieve) kiezers laten zich leiden door de beleidsvoorstellen van partijen voor de komende regeerperiode. Een aantal kiezersonderzoekers (Key 1966, Fiorina 1981) hebben gesteld dat de meeste burgers niet bereid of in staat zijn om zich te verdiepen in de beleidsplannen van partijen voor de toekomst. Als kiezers stemmen op basis van beleidspreferenties, dan doen zij dit voornamelijk retrospectief. Retrospectieve kiezers laten zich in het stemhokje leiden door de mate van tevredenheid met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Zijn ze tevreden met dit beleid, dan belonen ze de zittende regering met een stem op één van de regeringspartijen. Bij ontevredenheid wordt de regering afgestraft door op één van de oppositiepartijen te stemmen. De retrospectieve kiezer zou alleen in staat zijn informatie in te winnen over concrete gevolgen van gevoerd beleid. Daarom baseert deze kiezer de stemkeuze uitsluitend op een beoordeling van regeringspartijen. In Nederland zijn kabinetten altijd samengesteld uit minimaal twee partijen. Daarbij is het niet uitgesloten dat de kiezer een bepaalde regeringspartij meer verantwoordelijk stelt voor het gevoerde rege-

ringsbeleid. Een plausibele verwachting is dat een regeringspartij door de kiezer meer verantwoordelijk zal worden gesteld, naarmate deze partij meer ministers in het kabinet heeft. Daarom is het bij onderzoek naar de effecten van retrospectieve beoordelingen op stemgedrag zinvol een onderscheid te maken tussen verschillende regeringspartijen.

In onderzoek naar retrospectief stemgedrag is voornamelijk de nadruk gelegd op de rol van *valence* issues, in het bijzonder op economische beleidsterreinen. Al eerder is aangetoond dat retrospectief stemgedrag met betrekking tot de economie een rol van betekenis speelt in Nederlandse verkiezingen (Pellikaan 1987, Irwin c.s. 1987, Middendorp en Kolkhuis Tanke 1990, Kaashoek 1995). Retrospectief stemgedrag kan ook betrekking hebben op een beoordeling van het regeringsbeleid op strijdpunten. Zo zal een voorstander van de legalisering van euthanasie een meer positieve beoordeling geven van regeringsbeleid, als dit beleid in de afgelopen kabinetsperiode heeft geleid tot legalisering van deze praktijk. Een in de kiezersonderzoeken gestelde vraag luidt: 'Kunt u met behulp van deze kaart aangeven hoe tevreden of ontevreden u bent met wat de regering heeft gedaan de afgelopen vier jaar?'

De antwoordalternatieven zijn erg tevreden, tevreden, niet (on)tevreden, ontevreden en erg ontevreden. Met behulp van deze vraag zal worden onderzocht in welke mate retrospectieve beoordelingen van partijen een rol spelen bij het stemgedrag. In de afgelopen dertig jaar hebben twaalf kabinetten beleid gemaakt in Nederland. Met de beschikbare data kan voor zeven van deze kabinetten de tevredenheid van de kiezer met het beleid en het effect hiervan op stemgedrag worden onderzocht.⁷¹ Tabel 9.1 laat zien hoe tevreden en ontevreden kiezers zijn geweest met het gevoerde beleid van de kabinetten De Jong, Den Uyl, Van Agt I, Lubbers I, II en III en Kok I.

Tabel 9.1 *Tevredenheid met regeringsbeleid 1971-1998*

Kabinet	De Jong	Den Uyl	Van Agt I	Lubbers I	Lubbers II	Lubbers III	Kok I
Samenstelling	ARP,CHU KVP,VVD	PvdA,RP KVP,D66 PPR	CDA VVD	CDA VVD	CDA VVD	CDA PvdA	PvdA VVD D66
Periode	1967-1971	1973-1977	1977-1981	1982-1986	1986-1989	1989-1994	1994-1998
Ontevreden	41	30	36	29	23	32	13
Neutraal	36	24	36	31	42	50	42
Tevreden	23	46	28	41	36	18	45

Tabel 9.2 *Samenhang tussen tevredenheid met het regeringsbeleid en de beoordeling van het effect van regeringsbeleid op de algemene economische situatie.*

	1986	1989	1994	1998
Kendall's Tau B.	,56	,46	,33	,31

Er blijken aanzienlijke verschillen te zijn in de tevredenheid over achtereenvolgende kabinetten. De tevredenheid met het beleid van de kabinetten De Jong, Van Agt I en Lubbers III is niet erg groot geweest. Minder dan 30% van de kiezers blijkt een positief oordeel over deze kabinetten te hebben gegeven. Het beleid van de kabinetten Den Uyl, Lubbers I en Kok I daarentegen heeft geleid tot een relatief hoge mate van tevredenheid. Van de kiezers was meer dan 40% tevreden over deze kabinetten. In kiezersonderzoek is veelvuldig de nadruk gelegd op het belang van de economische toestand voor de tevredenheid van kiezers met het gevoerde regeringsbeleid. Als de economische ontwikkelingen gunstig zijn dan zou het electoraat altijd een overwegend positief oordeel hebben over de zittende regering, ongeacht haar prestaties op andere terreinen. In de periode tot 1977 lijkt de tevredenheid van kiezers met het regeringsbeleid echter betrekkelijk onafhankelijk van economische ontwikkelingen. Ondanks een hoge economische groei, een lage werkloosheid en een lage inflatie in het begin van de jaren zeventig is slechts 23% van de kiezers tevreden met het beleid van het kabinet De Jong. In de nasleep van de oliecrisis van 1973 is sprake van een sterke stijging van de werkloosheid en inflatie en een dalend rendement van bedrijven. Dit mag niet verhinderen dat 41% van het electoraat een positief oordeel heeft over het beleid van het kabinet Den Uyl. Tabel 9.2 geeft aan dat er vanaf de jaren tachtig wel een sterke samenhang is tussen de toestand van de economie en het oordeel over een regering. Met name in de jaren tachtig is het verband sterk. In het begin van de jaren tachtig en negentig is sprake van een economische recessie die gepaard gaat met een sterke stijging van de werkloosheid en een daling van de koopkracht van vele burgers. De verantwoordelijkheid voor deze ontwikkelingen lijkt door veel kiezers te zijn gelegd bij de in die periode zittende regering. Van het electoraat van 1981 is circa 28% tevreden met het beleid van het kabinet Van Agt I. Het percentage kiezers dat in 1994 tevreden is met de verrichtingen van het kabinet Lubbers III is slechts 18%. In de periode 1982-1986 komt de economie uit een recessie. Er treedt een verbetering op in het rendement van bedrijven, er is weer sprake van economische groei en het aantal werklozen stijgt minder snel dan voorheen. Mede als gevolg hiervan lijkt 41% van de kiezers tevreden met het beleid van Lubbers II. Een minderheid van 29% is ontevreden met dit beleid. Na de recessie in het begin van de jaren negentig, is er sprake van een langdurige periode van economische groei met een toename van de werkgelegenheid, een lage rente en inflatie. Veel kiezers lijken deze gunstige economische ontwikkelingen toe te schrijven aan het regeringsbeleid. Maar liefst 45% van het electoraat is tevreden met het beleid van het kabinet Kok I. Slechts 13% van de kiezers blijkt niet tevreden te zijn met de verrichtingen van het PvdA-VVD-D66 kabinet. Spelen retrospectieve beoordelingen van regeringsbeleid een rol van betekenis bij het stemgedrag van de kiezer? In tabel 9.3 is voor de onderzochte verkiezingsjaren het effect op stemgedrag weergegeven van de tevredenheid van de kiezer met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Per partij is dit effect berekend als het verschil in stemkans voor deze partij tussen kiezers die zeer ontevreden zijn en kiezers die zeer tevreden zijn met het regeringsbeleid.⁷² Leesvoorbeeld: het cijfer -.14 in het vakje PvdA-1971 geeft aan dat kiezers die in 1971 zeer tevreden zijn met het regeringsbeleid, een 14% kleinere kans hebben te stemmen op de PvdA dan kiezers die zeer ontevreden zijn met dit beleid. Het cijfer +.05 in het vakje VVD-1971 maakt duidelijk dat als de mening van een kiezer in 1971 over het regeringsbeleid veran-

dert van zeer ontevreden naar zeer tevreden, de kans om op de VVD te stemmen toeneemt met 5%.

Tabel 9.3 *Retrospectief stemgedrag. Verschil in stemkans tussen de meest ontevreden en meest tevreden kiezers met het regeringsbeleid.*

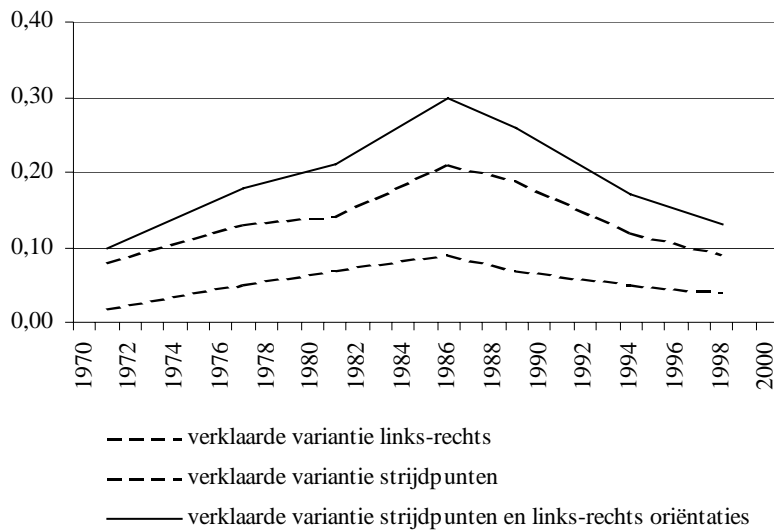
	1971	1977	1981	1986	1989	1994	1998
Beoordeeld kabinet	ARP CHU KVP VVD	PvdA ARP KVP D66 PPR	CDA VVD	CDA VVD	CDA VVD	PvdA CDA	PvdA VVD D66
PvdA	-.14	+.50	-.60	-.81	-.85	+.19	+.20
VVD	+.05	-.36	+.16	+.45	+.18	-.49	-.10
CDA		-.15	+.51	+.40	+.73	+.40	-.15
D66	-.08	+.02	-.07	-.04	-.06	-.11	+.06
ARP	+.10						
CHU	-.01						
KVP	+.07						

De tabel maakt duidelijk dat regeringspartijen bijna altijd meer favoriet zijn bij kiezers naarmate deze kiezers meer tevreden zijn met het regeringsbeleid in de afgelopen periode. Uitzonderingen op deze regel zijn de CHU in 1971, de ARP en KVP in 1977 (toen al opgegaan in het CDA) en de VVD in 1998.⁷³ Oppositiepartijen blijken altijd te kunnen rekenen op meer electorale steun naarmate kiezers meer ontevreden zijn met het gevoerde regeringsbeleid. Retrospectieve beoordelingen van het regeringsbeleid spelen dus een substantiële rol bij het stemgedrag van de kiezer. Zijn in de afgelopen dertig jaar systematische veranderingen opgetreden in het effect van retrospectieve beoordelingen op stemgedrag? In 1971 blijkt tevredenheid met regeringsbeleid een relatief geringe invloed te hebben op de stemvoorkeur voor een regerings- of oppositiepartij. Bij geen enkele partij is het verschil in stemkans tussen meest tevreden en meest ontevreden kiezers groter dan 14%. In de periode 1971-1989 heeft de beoordeling van het regeringsbeleid een steeds groter effect op een stemkeuze voor regerings- of oppositiepartijen. Met name bij het CDA en de PvdA blijkt de steun van de kiezers in toenemende mate afhankelijk van deze beoordeling. Bij de PvdA neemt de absolute waarde van het effect van beleidstevredenheid toe van .14 naar .85, bij de christen-democratische partijen van .10 (maximaal) naar .73. Na 1989 neemt het stemeffect van retrospectieve beoordelingen bij PvdA en CDA weer af.

Winnen en verliezen verschillende regerings- en oppositie partijen in gelijke mate stemmen op basis van de tevredenheid met het regeringsbeleid? Bij een meerderheid van de onderzochte verkiezingen blijkt de voorkeur van de kiezer voor grotere regeringspartijen in sterkere mate afhankelijk van de beleidstevredenheid. Uitzonderingen zijn de verkiezingsjaren 1971 en 1986. In deze jaren wordt de grootste regeringspartij verhoudingsgewijs in mindere mate beoordeeld op het gevoerde regeringsbeleid dan (één van) de kleinere coalitiepartners.⁷⁴ In de analyses van

stemgedrag zijn partijen die nimmer deel hebben uitgemaakt van kabinetten buiten beschouwing gelaten. Daarom kan geen volledig beeld worden gekregen van de invloed van retrospectieve beoordelingen op een voorkeur voor de diverse oppositiepartijen. De analyses voor de grotere partijen maken echter aannemelijk dat in de periode 1971-1998 de grootste oppositiepartij altijd het meest favoriet is geweest bij kiezers die ontevreden waren met het gevoerde regeringsbeleid.

Figuur 9.4 De bijdrage van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties aan de verklaring van stemgedrag 1971-1998

9.6 Het belang van strijdpunten en beleidstevredenheid voor de verklaring van stemgedrag

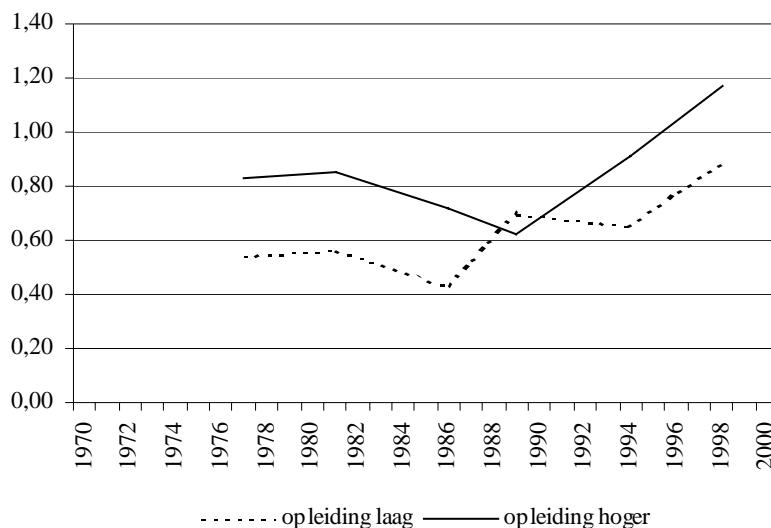
In figuur 9.4 is voor de afzonderlijke verkiezingsjaren het gezamenlijk belang weergegeven van strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid voor de verklaring van stemgedrag, als eenmaal rekening is gehouden met de invloed van verzuilingskenmerken en links-rechts oriëntaties. De bijdrage van strijdpunten en beleidstevredenheid aan de verklaring van stemgedrag is een kleine 2% in 1971 (zie de lijn *strijdpunten*). Deze bijdrage neemt geleidelijk toe tot 9% in 1986. In 1998 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid weer afgenomen tot ongeveer 4%. De bovenste lijn geeft de trend weer in het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties voor de verklaring van stemgedrag. In 1971 voegen beleidsoverwegingen van kiezers slechts 10% toe aan de verklaarde variantie naast het verzuilingsmodel. Daarna neemt het ver-

klarend vermogen van beleidsoverwegingen sterk toe tot 30% in 1986. Na 1986 is sprake van een structurele daling van het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties. In 1998 verklaren deze factoren nog 15% van de variantie in stemkeuze.⁷⁵

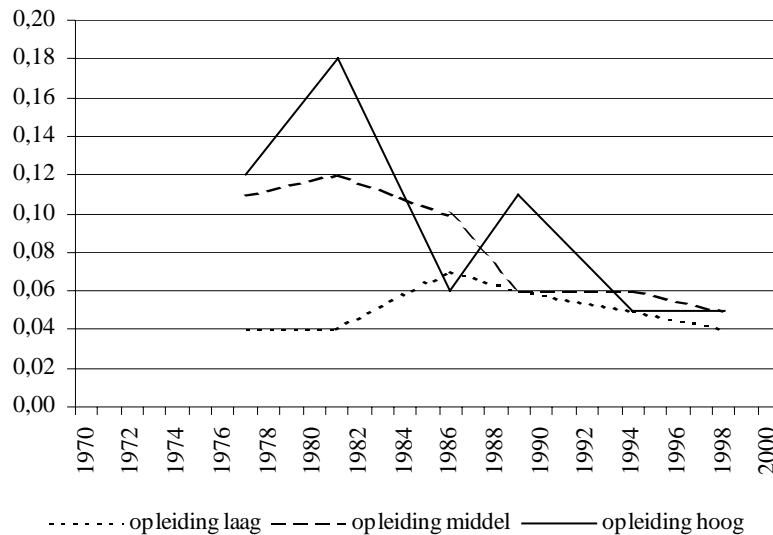
9.7 Politiek informatieniveau en het belang van strijdpunten voor stemgedrag

Eerder in dit hoofdstuk is de verwachting uitgesproken dat strijdpunten een grotere rol zullen spelen bij stemgedrag naarmate kiezers een hoger politiek informatieniveau hebben. De redenering is dat kiezers die meer in staat en bereid zijn politieke informatie tot zich te nemen, beter in staat zijn een opinie te vormen over afzonderlijke strijdpunten en de standpunten van partijen over deze strijdpunten te onderkennen.⁷⁶ Figuur 9.5 geeft een presentatie van het effect van strijdpunten op stemgedrag bij kiezers met een verschillend niveau van opleiding.⁷⁷ Uit figuur 9.5 blijkt dat in de meeste verkiezingsjaren het effect op partijkeuze van strijdpunten groter is bij de hoger opgeleiden.⁷⁸ Een uitzondering is het verkiezingsjaar 1989 waarbij het verschil tussen de lager en hoger opgeleiden marginaal is.

Figuur 9.5 Opleiding en het effect van strijdpunten op stemgedrag 1977-1998

Figuur 9.6 Opleiding en de bijdrage van strijdpunten en tevredenheid met beleid aan de verklaring van stemgedrag 1977-1998

Analyses voor kiezers die meer en minder geïnteresseerd zijn in politiek laten geen systematisch verband zien tussen politieke interesse en effecten van strijdpunten op stemgedrag. In slechts drie van de zes onderzochte verkiezingsjaren, 1977, 1986 en 1989, is het strijdpunteeffect groter bij de meer geïnteresseerden.⁷⁹ Voor de overige jaren geldt dat de verschillen tussen de groepen kiezers marginaal zijn danwel dat juist bij de minder geïnteresseerden het strijdpunteeffect iets groter is.⁸⁰ In figuur 9.6 is voor kiezers met een verschillend opleidingsniveau het belang weergegeven van strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid voor de verklaring van stemgedrag. In 1977, 1981 en 1989 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid groter bij kiezers die hoger opgeleid zijn. In de overige jaren blijken de verschillen tussen de opleidingscategorieën marginaal te zijn dan wel tegengesteld aan de verwachtingen. Analyses laten zien dat ook wat betreft politieke interesse de onderzoeksresultaten niet eenduidig zijn. Alleen in 1977, 1986 en 1994 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid het grootst bij kiezers die het meest geïnteresseerd zijn in politiek. In de overige jaren zijn de verschillen tussen minder en meer geïnteresseerden minimaal. Wordt gekeken naar het gezamenlijk belang van alle onderzochte beleidspreferenties bij de verklaring van stemgedrag, dan blijkt dat dit belang toeneemt naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek. De in deze paragraaf gepresenteerde analyses hebben laten zien dat een weinig systematisch verband aanwezig is tussen politiek informatieniveau en het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag. Dit maakt duidelijk dat een hoger politiek informatieniveau van de kiezer zich met name vertaalt in een groter belang van links-rechts oriëntaties voor het stemgedrag.

9.8 *Samenvatting en conclusie*

In de afgelopen dertig jaar zijn er weinig veranderingen opgetreden in de standpunten van de gemiddelde kiezer op strijdpunten die een uiting zijn van een sociaal-economische, godsdienstig-ethische en een materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie. Kiezers zijn in de periode 1971-1986 in toenemende mate gepolariseerd op sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten. Tot 1977 zijn de tegenstellingen tussen kiezers op godsdienstig/ethische strijdpunten redelijk stabiel. Na dit jaar is een daling waarneembaar in de polarisatie van kiezers op dit type strijdpunten. In 1986 blijken kiezers het meest verdeeld over strijdpunten. Na dit jaar is op alle onderzochte strijdpunten de controverser onder kiezers sterk afgenomen. Dit betreft met name de sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten. De tevredenheid van kiezers met het regeringsbeleid in een afgelopen kabinetsperiode lijkt in de jaren zeventig nauwelijks samen te hangen met economische ontwikkelingen. Vanaf de jaren tachtig kunnen kabinetten die hebben geregeerd in een periode van economische voorspoed wel rekenen op een grote mate van tevredenheid onder kiezers. In tijden van economische recessie blijken kiezers in grote getale ontevreden met het gevoerde regeringsbeleid. Met name in de jaren tachtig blijken kiezers hun tevredenheid over het gevoerde beleid in sterke mate te baseren op hun oordeel over de effecten van regeringsbeleid op de algemene economische situatie. In de jaren negentig is de sterkte van dit verband weer enigszins afgenomen. Het effect van strijdpunten op het stemgedrag van de kiezer blijkt in de jaren zeventig en tachtig vrij stabiel te zijn. In de jaren negentig is sprake van een lichte toename van het effect op stemgedrag van sociaal-economische strijdpunten. De trend in het effect van strijdpunten vormt het spiegelbeeld van de trend in het effect van links-rechts oriëntaties. Dit verschijnsel geeft aan dat naarmate de stemkeuze minder wordt gestructureerd door de links-rechts dimensie, strijdpunten meer ruimte krijgen om de stemkeuze te bepalen. De invloed op de partijkeuze van retrospectieve beoordelingen van het regeringsbeleid, blijkt structureel te zijn toegenomen tot 1989. Na dit jaar is deze invloed weer afgenomen. De grootste regeringspartij blijkt vrijwel altijd de meest aantrekkelijke partij om op te stemmen bij kiezers die tevreden zijn met het gevoerde regeringsbeleid. Voor kiezers die ontevreden zijn met dit beleid blijkt de grootste oppositiepartij in alle verkiezingsjaren de meest favoriete partij te zijn. In de periode 1971-1986 zijn strijdpunten en tevredenheid met het regeringsbeleid in toenemende mate van belang voor de verklaring van variantie in stemgedrag. Na 1986 is sprake van een structurele daling van het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid. Het gezamenlijk belang van alle onderzochte beleidspreferenties (links-rechts oriëntaties, strijdpunten en tevredenheid met beleid) voor de verklaring van stemgedrag is tot 1986 constant toegenomen, gevolgd door een structurele afname van dit belang in de periode 1986-1998. De verwachtingen over de invloed van politiek informatieniveau op het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag zijn maar ten dele uitgekomen. Bij hoger opgeleiden is het effect van strijdpunten op stemgedrag meestal groter dan bij lager opgeleiden. Er blijkt echter geen systematisch verband aanwezig tussen het effect van strijdpunten en het niveau van politieke interesse. Tevens blijken geen consistente verschillen aanwezig tussen kiezers met een ver-

schillende opleiding en politieke interesse, wat betreft het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid. Het politiek informatieniveau van de kiezer blijkt meer invloed te hebben op het belang van links-rechts oriëntaties voor stemgedrag dan op het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag.

In hoofdstuk 1 is de verwachting uitgesproken dat als gevolg van cognitieve mobilisatie en ontzuiling links-rechts oriëntaties, opinies over strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid van steeds groter belang zijn geworden voor het stemgedrag van de Nederlandse kiezer. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. In de afgelopen dertig jaar is slechts sprake van een bescheiden toename van het effect van beleidspreferenties op stemgedrag. Daarnaast is het verklarend vermogen van beleidspreferenties na 1986 aanzienlijk afgenomen. Deze trend heeft plaats gevonden onder kiezers met zowel een laag als een hoog politiek informatieniveau. De analyses voor verschillende groepen van kiezers laten zien dat het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag maar ten dele is te verklaren door het politiek informatieniveau van de kiezer. Waarom er ondanks een proces van cognitieve mobilisatie en ontzuiling geen sterke toename is geweest in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.